

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

У статті, на основі аналізу наукових праць, видрукованих на шпальтах часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», відображено погляди членів Историчного товариства Нестора-літописця на історію українського козацтва. Відзначено козакознавчі розвідки О. Андрієвського, В. Антоновича, М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, І. Лучицького й інших членів товариства. Акцентовано увагу на тому, що їхні дослідження з історії козацтва ґрунтувалися на засадах народницької історичної школи. У статті виділено тематичні пріоритети праць: виникнення українського козацтва, його еволюція в окремий стан українського суспільства, функціонування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, соціально-економічні відносини в середовищі козацької верстви, історія козацько-селянських повстань, оцінка діяльності гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. Доведено, що заслугою членів товариства стало також введення до наукового обігу нових документальних матеріалів з історії козацтва.

Ключові слова: Историчне товариство Нестора-літописця, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», В. Антонович, І. Каманін, О. Лазаревський, козацтво, національна революція середини XVII ст., Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Сагайдачний, гайдамацький рух.

Кінець XIX ст. позначився піднесенням процесів національно-культурного відродження в Російській імперії, що проявилось, окрім іншого, у створенні багаточисленних наукових об'єднань гуманітарного спрямування, членами яких були представники тогочасної свідомої інтелігенції. Одним із таких об'єднань стало Историчне товариство Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) при Київському університеті, засноване у 1872 (1873 рр.). ІТНЛ давало змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднувало різні генерації науковців спільною метою і практикою дослідницької роботи, являлося зберігачем колективної пам'яті. Членами товариства були відомі українські історики, археографи, етнографи, краєзнавці, які займалися дослідженням різних історичних тем і напрямів. Наразі наукові погляди, концепції й ідеї багатьох учених, членів наукових товариств України XIX – початку XX ст., у тому числі й Историчного товариства Нестора-літописця, залишаються маловідомими та недослідженими. У зв'язку з цим доцільно актуалізувати творчу спадщину членів історичних наукових товариств, яка висвітлює різноманітні пласти вітчизняної історії. Дослідження козацької історії членами наукових товариств не лише показує нові грані козакознавства, а й має вагоме значення для його об'єктивного з'ясування, коли приклади козацької звитяги та мужності можуть стати сьогодні уроком для наших громадян в умовах військової загрози зовні. Дана тема є актуальною у зв'язку з її недостатньою розробленістю в сучасній історичній науці.

Метою статті є аналіз окремих праць членів Историчного товариства Нестора-літописця, які займалися вивченням козацької проблематики. Зокрема автором взято за основу друкований часопис товариства – «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» (далі – ЧИОНЛ), на шпальтах якого були вміщені козакознавчі розвідки О. Андрієвського, В. Антоновича, М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, І. Лучицького й інших членів ІТНЛ.

Окремим аспектам розвитку ІТНЛ, а також аналізу поглядів членів об'єднання присвячені публікації цілої когорти вітчизняних дослідників, серед яких виділяємо М. Колесника, С. Павленко, Ф. Стояна, В. Воронова, В. Гусева, В. Щербатюка, Л. Губицького, Л. Круглову, З. Медалієву та ін. (Детальніше з сучасною історіографією діяльності ІТНЛ можна ознайомитися в авторській статті ([16]). Зокрема, М. Колесником у дисертаційному дослідженні вперше в історичній науці комплексно висвітлено основні напрями діяльності товариства [28]. Крім того, автором проведено роботу з упорядкування спадку ІТНЛ, що відобразилося у публікації бібліографічного довідника [46]; скомпоновано вихідні дані усіх випусків «Чтений в Историческом Обществе Нестора-летописца», складено алфавітний покажчик усіх статей, розміщених на шпальтах друкованого видання, подано предметний покажчик напрямів публікацій членів товариства. Археографічній діяльності ЧИОНЛ присвячена стаття С. Павленко. Дослідниця здійснила спробу проаналізувати документальні джерела з

історії України пізньофеодальної доби, які були опубліковані на сторінках часопису [42].

Ф. Стояном розглянуто діяльність видатних археографів ХІХ – початку ХХ ст., які брали участь у розробці методик опису актового матеріалу; чільне місце серед них займав І. Каманін – дійсний член ІТНЛ, один із найактивніших дослідників історії козацтва [44]. Вивченням наукової спадщини іншого члена товариства – О. Лазаревського – займався В. Воронів. Науковцем проаналізовані основні праці вченого, присвячені проблемам джерелознавства, бібліографії, генеалогії та історіографії України [10]. Видатному історику І. Лучицькому присвячений історичний нарис В. Гусева та Л. Таран, у якому висвітлена наукова, викладацька та громадська діяльність вченого [12]. В. Щербатюк один із розділів дисертації присвятив аналізу наукових праць з історії України, критично-історичних нарисів і рецензій В. Антоновича, О. Андріяшева, Д. Багалія, С. Голубева, М. Грушевського, П. Голубовського, М. Довнар-Запольського, М. Дашкевича, В. Іконнікова, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, О. Лазаревського, І. Левицького, І. Лучицького, Ф. Міщенко, В. Перетца, О. Соболевського, А. Ясинського та інших авторів, які були активними членами товариства [47].

До останніх років відносяться дисертаційні дослідження Л. Губицького, Л. Круглової, З. Медалієвої, у яких ґрунтовно висвітлено питання діяльності ІТНЛ у різних дослідницьких ракурсах. Так, Л. Губицький здійснив спробу реконструкції системи поглядів діячів товариства в галузі вивчення російської історії, проаналізував витоки поглядів членів наукового осередку на питання внутрішнього та зовнішнього розвитку Московської держави та Російської імперії [11]. З. Медалієва визначила роль університетських історичних наукових товариств у процесі українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст., з'ясувала умови виникнення Історичного товариства Нестора-літописця, розкрила нормативно-правові основи функціонування осередку, висвітлила його внутрішню структуру та персональний склад, окреслила напрями, форми та методи наукової роботи, проаналізувала просвітницько-громадську та видавничу діяльність товариства [39]. Л. Круглова здійснила спробу визначити місце ЧИОНЛ у культурному житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст., його внесок у розширення джерельної бази історії України та формування археографічної науки [30].

Основними напрямками роботи Історичного товариства Нестора-літописця були: влаштуван-

ня засідань, на яких доповідалися й обговорювалися наукові проблеми; видання «Чтений»; проведення публічних платних лекцій з різних галузей історичної науки; підготовча робота до Археологічних з'їздів [49, с. 137–139]; влаштування приватних і публічних засідань, відкриття з дозволу влади і з дотриманням відповідних правил і розпоряджень уряду платних публічних читань за програмами, затвердженими Радою товариства; пропозиція наукових проектів і видача грошових премій за їхню реалізацію; зносини з вітчизняними й іноземними науковими установами і з якомога більшою кількістю осіб для поширення матеріалів з історії, археології, палеографії та етнографії; у разі необхідності досліджень будь-яких пам'яток спорядження, відповідно до фінансових можливостей, екскурсій; друк за вибором Редакційного Комітету звітів про засідання, наукових праць, критично-бібліографічних статей, оглядів та наукових матеріалів [45, с. 19–20]; «розробка літератури загальної, збирання наукових колекцій» [13, с. 48–49].

За словами М. Дашкевича, багаторічного секретаря товариства, доповіді, прочитані на засіданнях, були представлені широкою палітрою напрямів: «південно-руська» і загальна археологія, антропологія, давня історія слов'ян, давня історія придунайських земель і Чорномор'я, загальні огляди процесів розвитку російської державності, історія давньо-руського літописання, історія Південно-Західної Русі під владою Польщі й історія Литовсько-Руської і Московської держав, нова російська історія (до ХVІІІ ст. включно), дослідження рукописних зібрань історичних матеріалів, народна психологія і поезія, історія побуту та права, церковно-слов'янська і руська мова, література, писемність і друкарська справа, церковна історія, розробки з методології історії, огляди діяльності інших наукових товариств, з'їздів, відзначення ювілеїв відомих діячів науки та літератури [14, с. 8–9].

Чільне місце серед питань, які досліджували члени ІТНЛ, займала й історія українського козацтва, у тому числі проблеми його виникнення та заснування Запорозької Січі, роль козацтва та його ватажків у селянсько-козацьких повстаннях кінця ХVІ – 20–30-х рр. ХVІІ ст. та національній революції середини ХVІІ ст., соціально-економічне становище козацької верстви в період Гетьманщини тощо. Члени товариства у своїх наукових пошуках дотримувалися, в основному, народницьких підходів, що полягали у вивченні історії українського народу, а не державно-політичних процесів. Про зацікавлення

членами ІГНЛ історією українського козацтва свідчить тематика їхніх доповідей та рефератів, що були виголошені й обговорені на відкритих та закритих засіданнях товариства: промови В. Антоновича «Биография Гонты», «Заметки про неизвестного казацкого гетмана в начале XVII в.», О. Андрієвського «К истории Запорожья», М. Стороженка «Способы защиты южно-русских воеводств Речи Посполитой литовским дворянством во второй половине XVII века», І. Каманіна «Загоровский та Мазепа», В. Науменка «О происхождении думы про Самуила Кошку».

Зокрема І. Каманін стверджував, що історія козацтва до початку ХХ ст. вивчена різною мірою: найбільш дослідженими залишалися етапи від середини XVII до середини XVIII ст., а початковий і завершальний періоди майже не вивчалися. І якщо завершальний етап історії козацтва ілюструють безліч джерел, як українських, так і польських архівів, то початкова історія викликала багато запитань серед дослідників [25, с. 3]. Особисто І. Каманін є автором праць про зародження козацтва [19–20], козацьке землеволодіння [23], гетьманування П. Сагайдачного [22; 25], діяльність Т. Хмельницького [27], Б. Хмельницького [17–18; 24] тощо.

У доповіді на засіданні ІГНЛ 23 лютого 1892 р. дослідник указував на подібність південно-руської козацької общини XVI–XVII ст. з такими ж общинами XIII ст. і, відмітивши факт раннього розвитку великого землеволодіння серед козацтва, характеризував внутрішній устрій цих общин; доповідач звернув увагу на прагнення общини до політичної незалежності, яку, проте, не вдалося здобути як унаслідок зовнішніх політичних обставин, так і внутрішньої боротьби серед козацької старшини через владу, з одного боку, та землевласників із безземельними, з іншого [19–20].

І. Каманін вказував, що в історичній літературі панує два протилежні погляди на козацтво: одні вбачають у ньому лише героїв, «рицарський орден», напіввійськове, напівцерковне братство, ідеалізуючи його; інші, навпаки, вважають козацтво гніздом розбійників, які шукають легкої здобичі, уникають влади й стабільності; при цьому кожна зі сторін, спираючись на одні й ті ж джерела, трактує їх згідно власних політичних, національних і релігійних уподобань [23, с. 5]. Сам же І. Каманін розглядав козацтво як корінне землеробське південно-руське населення, яке усвідомлювало власну національну окремішність, було вірним власним традиціям; це населення спочатку добровільно визнавало владу татар, згодом, перейшовши під владу Литви, визнало

чужими її «шляхетсько-католицькі начала», почало прагнути до відокремлення [23, с. 5]. Дослідник здійснив спробу з'ясувати причини виникнення та характер землеволодіння у козаків. На його думку, у першій половині XVI ст. козаки одержували землю на правах приватної власності [21].

Науковець відзначився й публікацією джерел економічного характеру з історії козацтва (наприклад, актів про спірний між Києво-Печерським монастирем і козаками хутір Бузукова, біля Черкас (1494–1651 рр.); жалуваної грамоти короля Сигизмунда-Августа козакам (1571 р.); актів на землеволодіння козаків Волевачів (1600–1630 рр.) та ін.). І. Каманін опублікував також документи, що ілюструють настрої усіх верств населення в 1606–1622 рр. (одна частина таких матеріалів була надрукована у 1863 р. В. Антоновичем у 1-му томі III-ї частини «Архива Юго-Западной России»; проте, як вказує І. Каманін, опубліковані науковцем матеріали стосуються не безпосередньо гетьмана П. Сагайдачного, а козацтва у цілому; окремі листи, представлені на сторінках видання, зокрема переписка гетьмана з королем слугує доказом справжності переписки, збереженої для нащадків С. Величком [22, с. 124]). В «Очерку гетманства Петра Сагайдачного» І. Каманіним опубліковано маловідомі документи, наприклад, «Универсал короля Сигизмунда III, призывающий обывателей Киевского воеводства собраться в ополчение против наступающих на Южную Русь турок и татар – 4 июля 1605 г.»; «Универсал короля Сигизмунда III, призывающий обывателей украинских воеводств собраться и соединиться с теми отрядами жолнеров, которые собирал гетман, чтобы дать отпор готовящимся к нападению на Южную Русь туркам – 22 ноября 1605 г.»; «Грамота короля Сигизмунда III, с повелением, в силу сеймового постановления, украинным старостам удерживать своевольных людей от ухода их в соседние государства на службу и предупреждать нарушение мирных договоров Речи-посполитой с соседями – 11 апреля 1609 г.» та ін.

І. Каманін відстоював думку про те, що своїм головним завданням уже в перші роки гетьманства П. Сагайдачний мав «звільнити руський народ від підданства і ярма робітничого», що вдалося лише Б. Хмельницькому [25, с. 9]. Автор відобразив ставлення П. Сагайдачного до турків, Польщі, Москви, при цьому саме в останній вбачаючи природного та єдиного союзника українського народу в боротьбі проти колонізації та окатоличення. І. Каманін, говорячи про військовий геній гетьмана, відзначав і

його адміністративну діяльність, яка проявлялася у посиленні гетьманської влади, збільшенні козацтва в кількісному відношенні та в організації і розширенні влади судових отаманів [25, с. 24].

На засіданні товариства 28 листопада 1893 р. І. Каманін зробив доповідь про діяльність Тимоша Хмельницького, стверджуючи, що всі його дії свідчили про повну покірність наказам батька, який прагнув до зближення з польськими магнатами заради інтересів багатого козацтва [27].

І. Каманін цікавився також і постаттю Б. Хмельницького. Зокрема, на одному із засідань ІТНЛ дослідник оприлюднив повідомлення про походження гетьмана [17]. На його думку, можливою була спорідненість чигиринських сотників із київськими міщанами. «Хмелі, так само як і Олександровичі та Путивльці, могли бути в один і той же час і запорожцями та міщанами; це пояснює, чому гетьман схилиється у використанні то польського, то козацького герба» [17, с. 18]. І. Каманін розглядав також і дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, будучи переконаним, що процес приєднання України до Московської держави відбувся без будь-яких зобов'язань з боку останньої, адже гетьман у листі до царя Олексія Михайловича писав лише про «підданство», а права окремих осіб і закладів були підтверджені царською жалуваною грамотою, що виключає можливість взаємних зобов'язань [18, с. 24]. І. Каманін порівнював ті умови, на яких могло відбутися приєднання України до Польщі та Швеції, з умовами, на яких відбулося її приєднання до Росії, вважаючи, що останній варіант подій для України був найбільш вигідним [18, с. 25]. Доповідь історика викликала жваві дискусії серед членів товариства. М. Василенко заявив, що Московська держава, хоча і не пов'язала себе ніякими формальними зобов'язаннями, порушення автономії України вона саме таким і вважала; крім того, як підкреслював учений, після приєднання між московськими послами та представниками України могли відбутися певні торги про умови подальшого співжиття. Проф. В. Іконников відзначив, що приєднання України мало той самий характер, що й приєднання Петра I в Прибалтійському краї, яке супроводжувалося даруванням пільг та привілеїв, які в подальшому могли змінюватися чи ліквідуватися відповідно до потреб держави [18, с. 25].

Особливе місце у вивченні історії козацтва серед київських дослідників належить дійсному члену ІТНЛ В. Антоновичу. Як відзначав І. Каманін, роботи історика, що стосуються козацтва, маючи монографічний характер, висвітлюють

усі сторони життя південно-руського населення і засновані на точному та достовірному архівному матеріалі; історичні праці В. Антоновича завжди були значним явищем в науці й користувалися авторитетом [43, с. 44]. З дев'яти об'ємних томів В. Антоновича, створених на основі актових книг з архіву Київського університету, чотири томи стосуються історії козацтва і гайдамащини. Саме В. Антоновичу, на думку І. Каманіна, належали ідеї про те, що: 1) козаки були нащадками слов'янських общин; 2) від часу появи до Люблінської унії козаки жили під управлінням князів Гедиміновичів; 3) Люблінська унія привела до зламу общинних традицій та закріпачення козаків; 4) реформа Баторія, розділяючи козаків на реєстрових і нереєстрових, призвела до розколу в середовищі козацтва; 5) перші козацькі повстання проти Польщі мали характер головним чином станової боротьби за общинні традиції; 6) П. Сагайдачний зумів об'єднати козацькі сили; 7) період від П. Сагайдачного до Петражицького – час переважання місцевого общинно-козацького елемента; період від Петражицького до Б. Хмельницького – етап поступового зростання шляхетсько-польського елемента і зростаючого пригнічення козащини [43, с. 47].

В. Антоновичем висвітлювалися й питання, що охоплюють період від Андрусівського договору до 1716 р. У відповідному томі «Архива Юго-Западной России» відображено те становище Західної України, коли вона, за словами дослідника, внаслідок суперництва через неї Польщі, Москви та Туреччини, обезлюдніла й перетворилася на театр боротьби оточуючих її держав; тому стає зрозумілим тяжіння південно-руського населення до злиття з північно-руським під владою російського царя [43, с. 49]. Третій том актів про козацтво В. Антоновича містив характеристику гайдамацьких рухів першої половини XVIII ст. Після зникнення козацтва на Правобережжі на початку XVIII ст. Південно-Західний край остаточно потрапив під владу шляхетської Польщі. Становий егоїзм шляхти викликав серед народних мас реакцію, яка проявлялася не в об'єднанні народних сил з чіткою метою, як це було за часів Б. Хмельницького, а в постійних спонтанних спалахах. Це пояснюється, на думку В. Антоновича, тим, що внаслідок відсутності сильної влади протест не був поставлений в необхідність гуртуватися, тому знаходив для себе легкий вихід в одиничних проявах неконтрольованого гніву, прагнень до грабунку, насилля, «відомих під назвою гайдамацтва» [43, с. 50]. До появи праці В. Антоновича, як наголошував І. Каманін, громадськість знала лише одне могутнє гайдамацьке повстання

1768 р. – «Коліївщина», проте В. Антонович за допомогою зібраних ним актів довів безперервність гайдамацького руху, відмітив два інших періоди, крім 1768 р., коли гайдамаччина проявлялася з великою силою, – повстання 1735 та 1750 рр. Четвертий том актів про козацтво містить судові справи щодо чуток про можливе гайдамацьке повстання 1789 р.

У цілому ж, І. Каманін достатньо високо оцінював праці В. Антоновича з історії козацтва та відмічав такі спільні ознаки робіт як точність та обґрунтованість архівним матеріалом, довготривала актуальність [43, с. 51].

Відмітимо одну з доповідей В. Антоновича, виголошену на засіданні ІТНЛ 14 січня 1898 р., що подавала оцінку діяльності Б. Хмельницького [7]. Дослідник зупинився на характеристиці гетьмана як людини та політика, намагався з'ясувати моральні принципи його вчинків, оцінив його діяльність як таку, що «спрямувала історію нашого краю на новий шлях історичного розвитку» [7, с. 100]. Успіх діяльності Б. Хмельницького В. Антонович убачав не в індивідуальних рисах характеру, а в його ставленні до козацько-селянської маси. Історик упевнений, що особистість гетьмана уособлювала основні принципи й ідеали населення краю, слугувала джерелом сили й обумовлювала його історичне значення [7, с. 100].

В. Антонович у виступах на засіданнях товариства рішуче критикував погляди польської історіографії на гайдамаччину. Так, у доповіді «Разбор нового сочинения о гайдамачестве, принадлежащее перу польского писателя г. Гавронского» В. Антонович звинувачував Г. Гавронського у слабкому художньому відображенні подій, недостатній обізнаності з історією, небажанням користуватися актовим матеріалом [5, с. 27]. В. Антонович наголошував на схильності польського дослідника до казуїстики, вступивши у полеміку відносно мотивів/причин гайдамаччини, якими, як правило, вважають складне економічне становище населення та релігійні переслідування. Київський історик відкинув припущення Г. Гавронського стосовно того, що причинами руху була нездатність народу до суспільного життя, непристосованість, схильність до гультьяйства та розбоїв [5, с. 28]. В. Антонович піддав критиці й погляди свого опонента на події Коліївщини (Уманської різанини). Г. Гавронський, як стверджував доповідач, виклав історію Коліївщини за польськими мемуарами, працями Скальковського та Шульгина, та матеріалами, надрукованими в «Киевской старине»; на думку В. Антоновича, «дослідження п. Гавронського не

дає нам ні одного нового факту, зате безліч брехливих і голосливих тверджень; не внесла ця праця і ніяких нових роз'яснень в історію гайдамаччини» [5, с. 29]. Більше того, В. Антонович розкритикував погляди Г. Гавронського на історію козацтва в цілому як на представників туранців (т.т. представники антикультури).

В. Антоновичу належить доповідь про І. Гонту, виголошена на одному з засідань товариства. Вчений критикував позицію польських дослідників, які «іскажали історичну правду» та були тенденційно налаштовані щодо постаті уманського сотника, розвідка про якого за авторства В. Антоновича була надрукована в «Киевской старине» (1882 р., № 11). Як наголошував історик, «Гонта діяв за переконаннями, які глибоко вкорінилися в народі, через усвідомлений обов'язок стати в боротьбі на стороні свого народу, його прав, віри та національності, та принести цій справі в жертву і свою кар'єру, і своє суспільне становище» [6, с. 182].

Значимим є внесок і інших членів ІТНЛ у розробку історії українського козацтва. Так, О. Андрієвський на основі документів з архіву Київського губернського правління й архіву при Університеті Св. Володимира досліджував історію Запорозької Січі. Зокрема, у публікаціях «Следственная комиссия 1749 г.» [4], «Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев» [1] та «О спорах между татарами и запорожцами» [3] повідомлялося про роботу скликаної київським генерал-губернатором Леонтьєвим у 1749 р. спеціальної комісії для розгляду взаємних претензій козаків і татар. М. Оглоблин звернувся до постаті Дем'яна Многогрішного [41]; М. Василенко, досліджуючи питання скуповування земель в Україні в другій половині XVII ст., зробив висновок про те, що економічна ситуація в аграрному секторі після війни жодним чином не змінилася [9]; В. Щербину цікавили факти існування козаків на Правобережній Україні після Андрусівського перемир'я 1667 р. [48].

О. Андрієвський, О. Лазаревський, І. Лучицький окреслили нові тенденції у господарському та політичному розвитку Гетьманщини XVII–XVIII ст. [2; 34–35]. О. Лазаревський, окрім того, представив історію гетьманської резиденції – Батурина [32], опублікував гетьманські універсали (охоронний лист для киян при закупівлі ними хліба у місцях Чернігівського та Ніжинського полків; розпорядження по забороні київським козакам торгувати горілкою в ущерб магістрату; про заборону київським козакам втручатися у справи «місцевої ратуші» відносно суду над

іноземцями; про розмір мита при закордонній і внутрішній торгівлі, та інші, які стосувалися міського господарства Києва) [31]. Дослідник також звертався й до вивчення початкового періоду існування козацтва [33], популяризуючи листування Краківського кастеляна кн. Юрія Збаражського «про становище козацького війська та про відношення до нього Речі-посполитої в 1621–162 рр.» (це листування було опубліковано у «Сборнику летописей Южной и Западной Руси», виданому в 1888 р. Київською археографічною комісією під редакцією В. Антоновича, а також ніби-то видрукуване Соколовським у 1879 р. у Львові в окремому томі на 171 сторінку). Як стверджував О. Лазаревський, листування Ю. Збаражського висвітлює цікаві факти з історії козацтва 1620-х рр.

М. Василенком і В. Мякотіним були опубліковані документи «Генеральное следствие о маетностях Киевского полка» [8] та «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка» [40], на основі яких простежується процес заселення Лівобережної України після подій національної революції середини XVII ст. Дійсний член ІГНЛ К. Де-Вітте опублікував цінний документ польською мовою – «Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву» (1667 р.) [15], який є важливим для вивчення дипломатичних відносин України, Росії та Польщі. В. Ляскоронський відзначився внеском у розвиток українського бо-планознавства, детально вивчаючи твір Гійома Левассера де Боплана «Опис України». Дослідник є автором ряду публікацій про карти й атласи французького інженера й мандрівника [36–38]. В. Кордт, аналізуючи твір Г. Боплана, представив на обговорення товариства доповідь про картографічні роботи останнього [29].

Діяльність гетьмана І. Мазепи також викликала жваве зацікавлення і, навіть, суперечки серед членів товариства. Так, чернігівський дослідник, дійсний член ІГНЛ Ф. Уманець у праці «Гетман Мазепа», що була видрукувана у Санкт-Петербурзі 1887 р., відобразив настрої гетьмана, його погляди та діяльність. І. Каманін на засіданні товариства 14 грудня 1897 р. виступив з аналізом розвідки Ф. Уманця, відзначивши, що на сторінках дослідження гетьман І. Мазепа вперше постає благородним, мудрим і вірним сином України, і просто – симпатичним і чесним чоловіком зі своїм особистим життям. Зрада часів І. Мазепи (а не його особиста), з її невда-

лим кінцем, була, на думку Ф. Уманця, необхідна, щоби раз і назавжди покінчити з ілюзіями, протверезити маси [26, с. 99]. На думку І. Каманіна, автор підняв важливі нагальні питання як про особистість самого І. Мазепи, так і його часи. Проте І. Лінниченко вказував на негативні сторони роботи Ф. Уманця: фельетонна мова, нечіткість окремих висновків автора тощо [26, с. 99].

Отже, вивчення наукової спадщини членів Історичного товариства Нестора-літописця, присвяченої історії козацтва, засвідчило, що діячі звернулись до вирішення таких важливих проблем, як виникнення українського козацтва, його еволюція в окремий стан українського суспільства, функціонування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, соціально-економічні відносини в середовищі козацької верстви, історія козацько-селянських повстань, не оминули увагою й таких непересічних особистостей політичної історії України XVII–XVIII ст., як гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа. Члени ІГНЛ відзначилися жвавими дискусіями з польськими істориками у поглядах на козацтво та намаганням відійти від традиційних схем польської історіографії. Безперечним досягненням членів товариства стало введення до наукового обігу нових документальних матеріалів з історії козацтва. І хоча вивчення українськими вченими актуальних питань козацтва в межах ІГНЛ здійснювалося без певної послідовності, стосувалося лише окремих віх козацької історії, являлося в переважній більшості лише епізодичними нотатками на шпальтах «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», проте можна стверджувати про наявність певних концептуальних положень на історію козацтва у працях окремих науковців, членів товариства – В. Антоновича, І. Каманіна, О. Лазаревського, праці яких містили елементи теоретичних узагальнень. У цілому ж, дослідження членів ІГНЛ з історії козацтва ґрунтувалися на засадах народницької історичної школи, згідно якої основна увага дослідників зосереджувалася на вивченні історії народу – його ідеалів, прагнень, здобутків і втрат, проблем економічного, культурного та духовного розвитку. Факт звернення уваги членами товариства на козацтво, опублікування першоджерел і створення наукових досліджень з окресленої проблематики свідчить про його важливий внесок у загальний розвиток козакознавчих студій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. II. – С. 42–64.
2. Андриевский А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата. Приложения к этой статье /

- А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 171–189, 190–197.
3. Андриевский А.А. О спорах между татарами и запорожцами / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2, отд. I. – С. 181–182.
 4. Андриевский А.А. Следственная комиссия 1749 г. / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. IV. – С. 8.
 5. Антонович В. Разбор нового сочинения о гайдамачестве, принадлежащее перу польского писателя г. Гавронского / В. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. I. – С. 27–29.
 6. Антонович В.Б. Уманский сотник Гонта / В.Б. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2, отд. I. – С. 182.
 7. Антонович В.Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого / В.Б. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 100–104.
 8. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка (1729–1731 гг.) / Н.П. Василенко // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7, отд. III. – С. 29–68.
 9. Василенко Н.П. О скупке земель в Малороссии и ее причины / Н.П. Василенко // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9, отд. I. – С. 3–5.
 10. Воронов В.І. Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / В.І. Воронов. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.
 11. Губицький Л.В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1931 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Любомир Володимирович Губицький; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
 12. Гусев В. Иван Васильевич Лучицкий – ученый, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусев, Л. Таран // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 94–100.
 13. Дашкевич Н.П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н.П. Дашкевич. – К. : Изд-во тип. ун-та св. Владимира, 1899. – 99 с.
 14. Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования, читаемый Н.П. Дашкевичем в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н.П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 1–16.
 15. Де-Витте Е. Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 года / Е. Де-Витте // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. III. – С. 3–6.
 16. Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: сучасний досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2014. – Вип. 5. – С. 100–113.
 17. Каманин И.М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12, отд. I. – С. 15–19.
 18. Каманин И.М. Договоры Богдана Хмельницкого с Москвой, Польшей и Швецией / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 23, вып. I, отд. I. – С. 23–25.
 19. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7, отд. I. – С. 5.
 20. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. I. – С. 57–115.
 21. Каманин И.М. К вопросу о козацком землевладении / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, вып. I-II, отд. V. – С. 3–10.
 22. Каманин И.М. Материалы к «Очерку гетманства П.К. Сагайдачного» / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. III, отд. III. – С. 123–177.
 23. Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.) / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. III. – С. 3–28.
 24. Каманин И.М. Новые данные для истории казацкой войны в эпоху Б. Хмельницкого (Акты Виленской Археографической Комиссии, т. XXXIV) / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 88–89.
 25. Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. II. – С. 3–32; К., 1901. – Кн. 15, вып. II, отд. I. – С. 33.
 26. Каманин И.М. Разбор сочинения Ф.М. Уманца «Гетман Мазепа» / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 99–100.
 27. Каманин И.М. Универсал Тимоша Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9, отд. I. – С. 7.

28. Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872–1931 гг. (Историографический очерк): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.
29. Кордт В. А. Боплан и его труды по картографии южной России / В. А. Кордт // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 85–87.
30. Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914 pp.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Людмила Борисівна Круглова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.
31. Лазаревский А. М. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16, вып. IV, отд. III. – С. 73–83.
32. Лазаревский А. М. Исторический очерк Батурина (1625–1760) / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 105–122.
33. Лазаревский А. М. Украинские казаки в двадцатых годах XVII века / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. IV, отд. V. – С. 75–78.
34. Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в. / А. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. II. – С. 34–203.
35. Лучицкий И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. / И. В. Лучицкий // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. III. – С. 20–23.
36. Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. I. – С. 30–33.
37. Ляскоронский В. Г. Данные об атласе Боплана XVII в. / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10, отд. I. – С. 37–39.
38. Ляскоронский В. Г. Иностранные атласы и карты XVI и XVII вв., относящиеся к южной России / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12, отд. II. – С. 97–137.
39. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
40. Мякотин В. А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / В. А. Мякотин // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. III. – С. 3–38.
41. Оглоблин Н. Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного / Н. Н. Оглоблин // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 149–170.
42. Павленко С. Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914) / С. Ф. Павленко // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип. 5. – С. 28–33.
43. Речь И. М. Каманина. Труды В. Б. Антоновича по истории казачества // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, отд. I. – С. 44–52.
44. Стоян Ф. Археографія актових документів та бібліографія рукописних книг як камеральні методи в XIX – 30-х роках XX ст. / Ф. Стоян // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – С. 37–43.
45. Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19–28.
46. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Институт історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.
47. Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. канд. іст. наук / В. М. Щербатюк. – К., 1998. – 215 с.
48. Щербина В. И. Последние следы казачества в Правобережной Украине / В. И. Щербина // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 103.
49. Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897–1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М. Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 127–142.

© *Инна Демуз*
(*Переяслав-Хмельницкий*)

ИСТОРИЯ КАЗАЧЕСТВА В НАУЧНЫХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯХ ЧЛЕНОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА

В статье, на основании анализа научных трудов, напечатанных на страницах издания «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», отображены взгляды членов Исторического общества Нестора-летописца на историю украинского казачества. Отмечены исследования о казачестве А. Андриевского, В. Антоновича, Н. Василенко, И. Каманина, А. Лазаревского, И. Лучицкого и других членов общества. Акцентировано внимание на том, что их исследования по истории казачества основывались на принципах народнической исторической школы. В статье выделены тематические приоритеты работ: возникновение украинского казачества, его эволюция в отдельное сословие украинского общества, функционирование Запорожской Сечи как военного, административного и хозяйственного центра казачества, социально-экономические отношения в среде казацкого сословия, история казацко-селянских восстаний, оценка деятельности гетманов П. Сагайдачного, Б. Хмельницкого, И. Мазепы и др. Доказано, что заслугой членов общества стало также введение в научный оборот новых документов по истории казачества.

Ключевые слова: Историческое общество Нестора-летописца, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», В. Антонович, И. Каманин, А. Лазаревский, казачество, национальная революция середины XVII в., Б. Хмельницкий, И. Мазепа, П. Сагайдачный, гайдамацкое движение.

© *Inna Demuz*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

HISTORY OF THE COSSACKS IN THE SCIENTIFIC INTERPRETATION OF NESTOR THE CHRONICLER HISTORICAL SOCIETY'S MEMBERS

Based on the analysis of scientific publications printed in the journal «Readings in the Nestor the Chronicler Historical Society» the article reflects the views of the Nestor the Chronicler Historical Society's members to the history of the Ukrainian Cossacks.

The Nestor the Chronicler Historical Society made it possible for the researchers to obtain public resources for their works, united different generations of the scientists and it was the guardian of the collective memory. The members of the society were famous Ukrainian historians, archeographers, ethnographers, regional specialists, who conducted researches on various historical topics and directions. The history of the Ukrainian Cossacks took the leading place among the issues studied by the members of the society.

The works about Cossacks done by O. Andrievsky, V. Antonovich, M. Vasilenko, I. Kamanin, O. Lazarevsky, I. Luchitsky and other members of the society were noted. It was emphasized on the fact that their researches on the history of the Cossacks were based on the principles of a populist historical school. The members of the Nestor the Chronicler Historical Society were distinguished with lively discussions with Polish historians in the views on the Cossacks and attempts to move away from the traditional patterns of Polish historiography. It was found that although the researches of Ukrainian scientists on the Cossacks' topical issues within the community were conducted without a certain sequence and concerned only the individual milestones in the history of Cossacks, however, in the works of individual scientists, members of the society V. Antonovich, I. Kamanin, O. Lazarevsky there are deep conceptual views on the history of the Cossacks.

The article highlights the thematic priorities of the works: the beginning of Ukrainian Cossacks, its evolution into a separate state of Ukrainian society, Zaporizhzhya Sich functioning as a military, administrative and economic center of the Cossacks, socio-economic relations among the Cossacks, history of the Cossack and peasant rebellions, assessment of Hetmans P. Skoropadsky, B. Khmelnytsky, I. Mazepa's activity. It is proved that introduction of new documentary materials on the history of Cossacks to the scientific circles was the merit of the members of the society.

Keywords: The Nestor the Chronicler Historical Society, «Readings in the Nestor the Chronicler Historical Society», V. Antonovich, I. Kamanin, O. Lazarevsky, the Cossacks, national revolution of the mid of XVIIth century, B. Khmelnytsky, I. Mazepa, P. Sagaidachny, haidamak movement.

До редакції надійшла 11.01.2016.